

Jednota pro všechny, nebo jen pro někoho?

Politická kultura v letech 1945–1948

Jan Dobeš

UNITY FOR ALL OR JUST FOR SOME? POLITICAL CULTURE, 1945–1948

This study deals with political culture in liberated Czechoslovakia after the Second World War, taking account of the elements which the restored state took over from the prewar period, as well as the phenomena which appeared for the first time in 1945 as a result of the wartime experiences, and which altered the political culture, i.e. the relations between the highest state bodies, the National Front system, the maintenance of unity and the discussion over the status of Czechoslovakia in postwar Europe.

KEYWORDS:

Political culture; state restoration; National Front; unity

Obnova Československa po druhé světové válce se odehrávala v atmosféře pochopitelné euforie. Radostná úleva z konce ohrožení národní existence a přestálého utrpení byla ale doprovázena snahou zamezit jejich případnému opakování kdykoliv v budoucnosti. Již během války se proto v prostředí domácího i zahraničního odboje promýšlela a posléze také legislativně připravovala řada významných reformních opatření. Politický systém, hospodářství, sociální politika, kultura a veškerý veřejný život měly být postaveny na nové, pevnější základy, které by dokázaly lépe čelit budoucím krizím. Vznikala poněkud rozporuplná situace, v níž se nadšení z toho, že před více než šesti lety zničený stát vstává z popela, mísí s intenzivní snahou se od jeho předválečné podoby v maximální možné míře odlišit.

Obnova státu představovala bezkonkurenčně prvořadý cíl veškerého odboje a poválečné Československo bylo z právního hlediska přirozeně pokračovatelem první republiky, navzdory tomu ale mezi politiky i veřejností zcela převládal názor, že návrat k jejímu uspořádání není možný. Jednotlivé politické proudy se samozřejmě lišily v míře svého odstupu od předválečné reality a v představě, co všechno se bude muset změnit. Zatímco KSČ a její spojenci chtěli budovat systém nový, nekomunistické strany se tradice první republiky zcela vzdát nechtěly — i jim ale sloužila nanejvýš jako určitý morální symbol ztělesňovaný hlavně osobou zakladatele a prvního prezidenta Tomáše Garriguea Masaryka, který však měl poměrně vágní povahu a v konkrétních otázkách nijak závazně nepůsobil. Ze systémového hlediska se první republika spolu s liberálním kapitalismem založeným na soukromém vlastnictví a primátu jednotlivce nad celkem jevila jako překonaný historický model.¹ Diskuto-

¹ Christiane BRENNER, „Zwischen Ost und West“. *Tschechische politische Diskurse 1945–1948*, München 2009, s. 470.

valo se vlastně pouze o tom, jestli některé detailní součástky z něho lze uplatnit jinde. Vůbec se naproti tomu nepochybovalo nad nutností odstranit jevy, které provázely veřejný a politický život před válkou a které podle dobového přesvědčení způsobovaly jeho slabost a neefektivnost.

Tyto připravované a vzývané změny se kromě jiných oblastí měly týkat také jevů, které patří do sféry *politické kultury*. V nejobecnější rovině označuje tento pojem subjektivní stránku politického jednání.² Tento příspěvek bude zohledňovat její širší pojetí, do něhož patří také praktické politické kroky a sociální vztahy.³ Politické jednání aktérů mělo samozřejmě svoji objektivní i subjektivní stránku. Konkrétní politické postupy a chování vycházely nejen z historických zkušeností (nedávné minulosti i dávnější historie) a z celkového vnímání dějin, ale byly také založeny na určitých hodnotách. Druhá světová válka vytvořila jedinečnou historicko-společenskou konstelaci, která vyrůstala ze zážitků hospodářské krize, Mnichova, druhé republiky, rozpadu Československa a okupace. Vedla k výrazné radikalizaci společnosti, a vytvářela tak půdu vhodnou pro hluboké revoluční změny.⁴ Přitom je důležité pokoušet se pochopit motivy a význam politického chování. Pro zkoumání politické kultury let 1945–1948 v Československu lze toto porozumění hledat v obrazech minulosti. Ty vštěpováním jednotlivým generacím ve školách, zprostředkovávány v literatuře a upevňovány ve veřejném prostoru (pomníky, manifestace apod.) vytvářely historickou paměť a nepochybně významně motivovaly politické skutky a jednání aktivních politiků stejně jako orientaci a podporu veřejnosti. Na druhé straně ale můžeme v poválečném Československu pozorovat výraznou snahu odpoutat se od minulosti a přijmout za vlastní očekávání nového světa a nového člověka.

Oscilace mezi úsilím postavit nové základy politického systému a společenského uspořádání (byť odůvodňovaného historickými reminiscencemi) a obtížností, až nemožností překročit historické konstanty české politické kultury, představuje podstatný rys vývoje v poválečném třiletí. Jedním z významných charakteristických rysů moderní české společnosti bylo egalitářství. Ačkoliv přinášelo na jedné straně některé důsledky působící spíše negativně (nízká ochota akceptovat odchylky, sklon nevybočovat z průměru), na druhé straně usnadnilo přijímání takových hodnot, způsobu života a politické kultury, které byly v souladu s demokracií a které napomáhaly k jejímu prosazení. Český národ vstoupil do politiky a vytvářel si svoji občanskou politickou reprezentaci od poloviny 19. století. V souvislosti s konkurencí národů početně nebo politicky silnějších, s nimiž se potýkal až do roku 1918, byl přirozený jeho zájem na rozšiřování a upevňování demokracie a demokratických institucí jakožto nástroje ochrany slabších. Česká politika se tudíž rozvíjela v podmínkách relativně široké samosprávy, rozsáhlé sítě spolků a dobrovolných společenských aktivit, názorového a organizačního pluralismu a snahy o kompromis mezi odlišnými názory. Bu-

2 Marek SKOVAJSA, *Politická kultura. Přístupy, kritiky, uplatnění ve zkoumání politiky*, Praha 2006, s. 32.

3 *Tamtéž*, s. 33.

4 Miloš HAVELKA, „Smysl“, „pojetí“ a „kritiky dějin“; *Historická „identita“ a historické „legitimizace“ (1938–1989)*, in: Týž, *Spor o smysl českých dějin II: 1938–1989. Posuny a akcenty české otázky*, Praha 2006, s. 22.

dovala se tak demokratická tradice ve střední Evropě spíše výjimečná. Její nedostatek ale tkvěl v tom, že byla od počátku používána a přijímána jako prostředek soupeření s reprezentacemi jiných národů, a proto v sobě vždy obsahovala prvek nucené bojové jednoty, v níž bylo obtížné a mnohdy nemožné zaujmout opoziční postoj. Vždy se stanovila určitá linie české politiky (obvykle jako výsledek kompromisu různých proudů), která pak ale měla být jednotně sledována a která nepřipouštěla vnitřní, nýbrž jen vnější opozici. V tom lze spatřovat pozoruhodnou shodu mezi systémem nastoleným v roce 1945 a prvorepublikovou praxí symbolizovanou Pětkou.⁵

Toto dlouhodobé, do různé míry dovedené vytlačování opozice ovšem nutně vedlo k postupnému oslabování demokratického charakteru celého systému, které se projevovalo nárůstem moci exekutivy na úkor parlamentu, posilováním role politických stran a neformálních struktur oproti orgánům státu, a nakonec i pokusem provádět politiku podle postupně utvářených specifických pravidel a na vlastní zdroj veškeré moci, tedy lid, se obracet jen velmi formálním způsobem, nebo vůbec. Právě v tom se vyjevuje druhý zřetelný rys české politické kultury — navzdory relativně pevné demokratické tradici jde o sklon k pasivitě ve chvílích silného vnějšího tlaku.⁶ Spolu s mimořádným nárůstem prestiže KSČ (vyvolaným sovětským podílem na porážce Německa a osvobození spolu s taktickou úpravou profilu a programu strany) způsobila zřejmě právě tato tendence, že společnost se tváří v tvář silnému komunistickému tlaku ocitla ve stavu ochromení a nebyla schopna formulovat reálnou politickou alternativu.⁷ Demokratická tradice, její organizační podhoubí a instituce vytvářené již od druhé poloviny 19. století ztrácely od konce třicátých let nezbytnou záruku své existence. Nejpozději od mnichovské dohody a okamžiku přechodu od první ke druhé republice se totiž vytrácela víra v demokracii a její schopnost řešit naléhavé problémy doby.⁸

Motivem, který výrazně ovlivňoval jednání politiků i celkovou orientaci veřejnosti, byla otázka, zda Československo patří k Západu, nebo k Východu, popřípadě zda mezi nimi netvoří pověstný most. Hledání odpovědi procházelo programy stran, diskusemi v parlamentu, polemikami v tisku politickém i kulturním. Vystupovali tu zastánci otevřenosti vůči všem směrům, kteří sice uznávali silný vzestup sovětského vlivu, ale přitom trvali na tom, že český národ je národem západním.⁹ Jejich oponenti naopak tvrdili, že epocha Západu skončila a že těžiště světového vývoje se přesouvá na Východ. Tam měly vznikat nové ideje a plány, které měly v současnosti a v budoucnosti znamenat pokrok pro veškeré lidstvo.¹⁰ V těchto úvahách a sporech se odráželo přesvědčení o jakémsi zvláštním historickém úkolu Československa. Patřilo k tomu promyšlení možnosti stávající lidové demokracie jako trvale životaschopného uspo-

5 Jacques RUPNIK, *Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci*, Praha 2002, s. 257–258.

6 *Tamtéž*, s. 255–256.

7 *Tamtéž*, s. 255.

8 M. HAVELKA, „Smysl“ a „pojetí“ a „kritiky“ dějin, s. 22.

9 Platí to například o textech Václava Černého. Srov. Václav ČERNÝ, *Skutečnost svoboda*, Praha 1995, s. 26–37.

10 Ladislav ŠTOLL, *Východ a Západ*, in: V. Černý, *Skutečnost svoboda*, s. 245–248.

řádání, spojujícího v sobě prvky sovětského kolektivismu i západní liberální demokracie. Tím by se předjímalo budoucí potenciální celosvětové sblížení obou systémů, ve které věřil například prezident Beneš. Politika v poválečném Československu tak obsahovala i univerzalistickou složku, jejímž prostřednictvím měl malý středoevropský stát hrát nepřehlédnutelnou roli na celosvětové scéně.

Důležitou součástí politické kultury byl také vztah k českým dějinám a vývoji české kultury a z nich vyvozovaných závěrů pro současnost. Vymezily se dvě koncepce, které ovlivňovaly i konkrétní politické jednání a strategie. Zdeněk Nejedlý formuloval již v květnu 1945 program opření se o linii klasiků českého myšlení a kultury (Husa, Palackého, Smetanu, Tyla, Němcovou, Alše a samozřejmě Jiráska), za jejichž současné pokračovatele pak prohlásil komunisty — jakožto *dědice velikých tradic českého národa*.¹¹ Tato ze striktně marxistického hlediska ne zcela korektní teze spojovala linii tradičního českého historismu s perspektivou nezadržitelně se blížící socialistické budoucnosti. Nekomunistické koncepce pak zůstávaly na půdě nacionalistického výkladu českých dějin a kultury, spatřujícího jejich podstatu v zápase s němečtvinou. Jejich zastánci se tím ovšem myšlenkově poněkud vzdalovali Masarykovi a jeho důrazu na etické poslání českého národa, třebaže se jinak přirozeně k zakladateli státu politicky hlásili.¹²

Obnovený stát a atmosféra v něm si vynucovaly nové pojetí politiky a nové prosazování politického programu. Základem byla zmíněná jednota, která by navždy zabránila nadřazování vlastních zájmů na úkor celku. Politiku začala v přepjaté míře ovlivňovat abstraktní morální kritéria, která úzce propojovala každodenní politický provoz s filozofickými či spíše ideologickými doktrínami a hodnotícími soudy. To se muselo nutně odrážet na způsobu a formě zvládání běžných politických otázek. Ideologie (socialismus, nacionalismus) ovládla politiku a ideologicky motivovaná jednota podkopávala pojetí politiky jakožto úsilí o řešení společenských konfliktů prostřednictvím předem stanovených formálních pravidel.¹³ Systém omezeného pluralismu Národní fronty potlačoval politiku jako soutěž stran a koncepcí a vyvažování protikladných zájmů. Namísto toho se politika a její provozování redukovaly na společné sledování a naplňování určitých cílů.¹⁴ Zájmy, které byly prohlášeny za státní a národní (případně lidové), musely být hájeny. Vyzývaná jednota neumožňovala žádné legitimní konflikty. Kdykoliv se nějaký konflikt vyskytl, vždy hrozilo, že bude převeden z roviny *technické* na rovinu *světonázorovou*, což s sebou ovšem neslo hrozbu pro nositele názorů prohlášených za protinárodní, protilidové či rozbíjející jednotu.

Vytčené zájmy a cíle neplynuly ze vzájemné dohody, ale odvozovaly se z neměnných a nezvratných historických zákonitostí, které bylo třeba poznat, přijmout a ztotožnit se s nimi. Taková schopnost souvisela s morální vyspělostí a kvalitou.

11 Jiří KŘEŠŤAN, *Zdeněk Nejedlý. Politik a vědec v osamění*, Praha — Litomyšl 2012, s. 326–327.
12 M. HAVELKA, „Smysl“, „pojetí“ a „kritiky“ dějin, s. 27.

13 Eva SCHMIDT-HARTMANN, *Koncept politické kultury a otázka kontinuity a změn v Československu 1945–1948*, in: Noemi Rejchrtová (ed.), *Collegio Carolino ad honorem*, Praha 1990, s. 75–85, zvláště s. 76–77.

14 Miroslav TEJCHMAN — Pavel HRADEČNÝ — Josef KOLÁŘ — Pavel PROKŠ — Jiří VYKOUKAL, *Sovětizace východní Evropy. Země střední a jihovýchodní Evropy v letech 1944–1948*, Praha 1995, s. 7–39.

O výše zmíněné argumenty tkvějící v potřebě nedopustit se někdejších chyb se opíralo snižování a omezování počtu politických stran. Zdůrazňovala se nutnost zamezit stranickopolitickému handrkování a vyloučit opakování střetů mezi koalicí a opozicí i uvnitř koalic. Nad politickými rozdíly, jejichž existence byla doposud připouštěna, se musela klenout vše spojující jednota. To je sice nezbytným předpokladem fungování také demokratického pluralitního systému, ve kterém všechny jeho prvky musí stmelovat určité společné hodnoty a zájmy, problém poválečné třetí republiky ale spočíval v tom, že tento spojující oblouk ležel příliš nízko a příliš zasahoval do autonomie jednotlivých prvků systému a dusil tak pokusy o rozvíjení samostatných politických koncepcí.

Dramatické události, které měl národ za sebou, zvyšovaly účinnost morálních apelů před lpěním na dělbě moci. Ve světle zkušeností z doby války a okupace bledla důležitost dodržování lidských a občanských práv a naopak rostla potřeba dovršit porážku protivníka. Nezdálo se důležité dbát na to, aby někomu nebylo nespravedlivě ublíženo, neboť to, co se dělo v nedávné minulosti, beztak nemohlo být překonáno. Respekt k ústavní zásadě rovnosti před zákonem a obhajoba formálních právních postupů nemohly převážít nad hesly jako *náprava křivd, potrestání zrádců, zlomení moci „agrárních velmožů“* nebo *odčinění Bílé hory*. V tomto kontextu je příznačné, že první přiděly půdy konfiskované po válce podle dekretu č. 12/1945 Sb. z 21. června 1945 se uskutečnily na velkostatech hraběte Kinského a Rudolfa Berana, kteří symbolizovali dva hlavní nepřátele národa — cizáckou šlechtu a zrádné agrárníky.¹⁵ Občanům se vštěpovaly závazky výlučně vůči morálním hodnotám a obsahu, nikoliv vůči formě. Platnost ústavy a dalších norem byla podřízena politickým cílům. Objevovaly se hlasy (i v právnické veřejnosti), že právo nesmí být apolitickým prostředkem k regulaci společenského života, ale nástrojem v boji o získání dominantní moci.¹⁶ O této instrumentalizaci práva výmluvně svědčí výrok Kl. Gottwalda: „[...] i kdyby se nám mělo stát, což je nepravděpodobné, že bychom nedocílili tohoto příznivého výsledku, o kterém se mluvilo, a opakují, že to pokládám za nepravděpodobné, bude i pak ještě vždy mít dělnická třída, naše strana, pracující lid v rukou dostatečné prostředky, zbraně a způsob, jakým korigovat prosté mechanické hlasování, při kterém by rozhodovaly živly reakční a sabotérské. My potom ještě vždycky máme v rukou tolik prostředků a moci, abychom si vynutili pro dělnickou třídu příznivé výsledky.“¹⁷

Jednota poválečného Československa spočívala kromě zmíněných *nepolitických* základů také, snad poněkud paradoxně, i na kontrastech, které mobilizovaly veřejnost a sloužily jako *vstupenka* do nově upevňovaného národního kolektivu. Proti sobě se tak jako hesla demonstrována na konkrétních příkladech stavěly věrnost národu a zrada národu, pokrokovost a reakcionářství, morální prospěch a morální škodlivost.

15 Jan KUKLÍK, *Znárodněné Československo. Od znárodnění k privatizaci — státní zásahy do vlastnických a dalších majetkových práv v Československu a jinde v Evropě*, Praha 2010, s. 152.

16 Srov. Václav VANĚČEK, *Obroďme právnictví*, Praha 1946, s. 5–6. Pozdější věhlasný akademik rozlišoval *mrtvé právo*, které pěstovaly poražené a mizející třídy, jímž také sloužilo, a *živé právo*, jež se rodí v myslích dnešních lidí a je v souladu s jejich potřebami a zájmy.

17 Klement GOTTWALD, *Spisy XII*, Praha 1955, s. 253–254.

Obnova státu se odehrávala podle scénáře *velkého revolučního příběhu*. V něm lid odrazil nápor odvěkého nepřítele podporovaného domácími zrádci, po těžkém boji plném obětí zvítězil a tím získal právo a povinnost provést vše, co uzná za vhodné, aby se ohrožení a útrapy nikdy neopakovaly. Kromě jiného také musel vyloučit z posvátného svazku jednotného národa zrádce.¹⁸ Ti se v tuto chvíli vyskytovali ve dvojí podobě: jakožto viníci válečného utrpení a jako zpátečníci nechápající historický charakter poválečných změn. U některých sociálních či profesních vrstev (a u některých konkrétních lidí) se projevovaly obě tyto podoby současně, u jiných pouze jedna z nich.

V každodenní politice ztělesňovala jednotu národa Národní fronta. Ta měla shromáždit, uspořádat a řídit všechny jeho zdravé a osvědčené síly. Dobová propaganda ji líčila jako spolehlivou překážku před návratem prvorepublikových politických nešvarů. Ve skutečnosti se stala obdobou někdejší Pětky, hlavně však sloužila jako zástěrka pro skryté naplňování zájmů KSČ. Ta se s Národní frontou fakticky ztotožňovala, což jí dovolovalo rozšiřovat svůj vliv daleko za hranice plynoucí z politických dohod. Další vývoj potvrdil, že šlo o velmi šikovnou taktiku, proti které ostatní strany nemohly účinně bojovat bez vážného rizika, že budou obviněny z rozbíjení Národní fronty a podkopávání jednoty celého národa.

Systém Národní fronty spočíval na uzavřeném a omezeném pluralismu, nepřipouštěl existenci formální opozice, a tak všechny politické strany byly vládní. Také v tomto ohledu poválečné poměry připomínaly první republiku, v níž trvale působila pouze opozice antisystémová, která nepřinášela reálné, se systémem slučitelné alternativy. Tvořily tak specifickou koalici, která dávala zvláštní podobu jejich vzájemné komunikaci a spolupráci. V jejím rámci zbýval jen úzký prostor pro konflikty. K nim samozřejmě muselo docházet, ale byly buď uměle tlumeny a zahlazovány, nebo naopak nabývaly zcela zásadních rozměrů, a stávaly se tak z politického hlediska *existenciálními*. Československá politická kultura dlouhodobě trpěla slabou schopností řešit politické konflikty. Ani za první republiky se nepodařilo k tomuto účelu rozvinout účinné mechanismy.¹⁹

Tento nedostatek přetrvával i po válce, kdy k němu ale přistupovaly ještě další faktory, související právě s koncepcí Národní fronty a jednoty, která byla v jejím rámci vynucována. Z toho důvodu se dlouhou dobu tlumily rozpory programové a *strategické* a místo nich se připouštěly například diskuse o návrzích některých zákonů nebo o činnosti jednotlivých ministerstev, zejména o postupu ministerstva vnitra a spravedlnosti, případně též zemědělství, průmyslu nebo výživy.

Některá témata pak stála zcela mimo diskusi. Dohoda politických stran z 25. března 1946 o podobě volební kampaně obsahovala ujednání o tom, že strany v úsilí o získání hlasů voličů nebudou zpochybňovat zásady Košického vládního programu a že do diskusí nebudou zatažena opatření uskutečněná od konce války a pokládána za kon-

18 Jiří KABELE, *Z kapitalismu do socialismu a zpět. Teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky*, Praha 2005, s. 205.

19 Peter HEUMOS, *Strukturální prvky první Československé republiky. Politicko-společenský systém, intermediární organizace a problém stability*, Soudobé dějiny 2, 1995, č. 2–3, s. 157–168, zde s. 168.

stitutivní znaky obnoveného státu a za základ *národní a demokratické revoluce*. Mimo stranické polemiky tak musela zůstat témata jako *znárodnění, kroky prováděné proti Němcům, Maďarům a zrádcům, ustavení národních výborů, nové státoprávní postavení Slovenska, spojenectví se SSSR a jeho politika*.²⁰ Všechny strany se navíc předem zavázaly pokračovat ve stejné podobě spolupráce na platformě Národní fronty také po volbách, čímž měl i nadále trvat systém bez opozice. Tím se ovšem přirozeně stíraly rozdíly mezi stranami, zužoval se prostor pro jejich profilaci a snižoval se také význam voleb, které rozhodovaly *jen* o poměru sil v pevně daném mocenském rámci.²¹ Volební materiál slovenské Demokratické strany, která byla v kontextu třetí republiky ideově relativně nejvíce svébytná a která se vůči KSČ vymezovala obvykle nejzřetelněji, upozorňoval vlastní členy a funkcionáře zhruba dva týdny před volbami, že „tyto první volby nejsou hlasování pro politické strany. Tyto volby jsou velkým plebiscitem, velkým lidovým hlasováním o tom, zda lid chce, aby v ČSR byly obnoveny demokratické instituce, demokratický způsob života a vlády. [...] Proto volby nerozhodnou jen o vítězství jedné nebo druhé strany, ale rozhodují o vítězství dvou světových názorů, dvou úplně rozdílných ideologií, o vítězství dvou koncepcí.“²²

Jestliže volby měly přinést vyjádření vůle lidu *obnovit demokratické instituce, demokratický způsob života a vlády*, je nezbytné položit si otázku, jak byly demokratické instituce a sama demokracie chápány. V politickém diskursu poválečného Československa byla demokracie vedle národa a socialismu vnímána doposud ještě kladně. Stále častěji ale byla opatřována přívlastkem *lidová*, který umožňoval její nepřehlédnutelné korekce. Nejvýznamnější posun spatřuji v postupně sílícím důrazu na obsah prováděných změn a naopak v slábnoucím zájmu o dodržení formálních postupů. Institucím lidové demokracie nešlo jen o formální procedury výkonu moci, ale zejména o obsah vládnutí.²³ Váha se kladla na to, co se schvaluje a co se mění. Důležitější než zachovávání stanovených pravidel byl obsah přijatých aktů a jejich soulad s kritérii pravdivosti a pokroku. V takovém případě pak ale vždy velmi záleží na tom, odkud tato kritéria plynou a zejména kdo je vykládá. Ve třetí československé republice se odehrával střet mezi formální a materiální demokracií, přičemž převahu v něm získávali přívrženci demokracie materiální.²⁴ Ti byli přesvědčeni o povinnosti všech institucí sledovat především zájmy a blaho lidu bez ohledu na to, jestli při tom budou porušeny platné normy či jestli to některým skupinám nepřinese újmu na jejich právech.

Postavení a fungování institucí tak doznalo podstatných změn. Stále sice plnily své ústavou dané funkce, ale současně jim byly ukládány další úkoly a omezení. Byly

20 *Volební soutěž v duchu košického programu*, Rudé právo, 27. března 1946.

21 Libor VYKOUPIIL, *Volby v květnu 1946*, in: Zdenka Kokošková — Jiří Kocian — Stanislav Kokoška (edd.), *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody*, Praha 2005, s. 168–174, zde s. 171.

22 Slovenský národný archív v Bratislave, fond Ján Ursíny, inv.č. 4, karton č. 50.

23 Jan DOBEŠ, *Ministerstvo informací 1945–1948: Totalitní instituce?*, in: Ivo T. Budil — Tereza Ziková (edd.), *Totalitarismus IV: Interdisciplinární pohled*, Praha 2008, s. 176–185, zde s. 177.

24 K rozdílu mezi formální a materiální demokracií srov. Zdeněk NEUBAUER, *Státověda a teorie politiky*, Praha 2006, s. 274–275.

konfrontovány s novými měřítky, podle kterých byly jejich kroky posuzovány. Legitimita norem a celého systému se začínala odvozovat nikoliv pouze z ústavy, ale i ze souladu s vůlí lidu a se směřováním historického vývoje. Činnost institucí vnějškově celkem odpovídala standardům běžným v parlamentních demokraciích, působily však ve specifických podmínkách, které musely nutně zpětně ovlivňovat jejich aktivity. Jednalo se o již výše zmíněnou absenci opozice a koalice v jejich obvyklé podobě, o existenci mnoha neústavních, politických i nepolitických orgánů a o tlak, který jak přímo, tak nepřímo na demokratické instituce (parlament, vládu, soudy) vyvíjely. Jako příklad může sloužit kampaň proti rozsudkům nad členy protektorátní vlády v létě 1946 nebo pokusy donutit poslance ke schválení některých politicky ožehavých zemědělských zákonů (zejména zákona o revizi první pozemkové reformy) o rok později. Politická soutěž se přesouvala mimo instituce k tomu určené, z nichž se postupně stávala jen místa používaná k formálnímu schvalování rozhodnutí přijímaných jinde.²⁵

Do parlamentních voleb v květnu 1946 se dařilo zavazující jednotu udržovat v relativně pevném stavu. Vzpomínky na válečnou a okupační minulost a na národní ohrožení a snaha zabránit jejich opakování stále převažovaly nad přirozenými politickými rozdíly. Potřeba vypořádat se hospodářsky, sociálně i právně s následky války spojovala strany do jednoho šiku, třebaže se od počátku mezi nimi projevovaly drobné odlišnosti ohledně míry nebo podoby některých opatření (například určité detaily při znárodnění, nejvyšší rozloha přidělu konfiskované půdy nebo ustanovení omezující volební právo). Po volbách však přibývaly náznaky oslabování a postupného rozkladu jednoty a začínalo být stále obtížnější konflikty tlumit. Důvod spočíval zřejmě jednak v tom, že střety byly vážnější, jednak především v tom, že slábl zájem stran na dalším udržování jednoty. Nekomunistické strany si uvědomovaly, že přitakáváním komunistickým iniciativám nic nezískávají, ale naopak ztrácejí a že nechat se vtáhnout do iluze jednotné Národní fronty byla chyba. Komunisté se vzhledem k mezinárodnímu vývoji i vlastní rostoucí síle ocitali pod tlakem Moskvy, aby překročili hranice lidové, ale stále ještě parlamentní demokracie, chopili se dominantní moci a začali přetvářet stát a společnost v duchu sovětizace. Narůstal tak počet témat, nad nimiž se rozpoutávaly stále prudší konflikty. Obtížně se hledala shoda nad dalším směrem zemědělské politiky, státoprávním uspořádáním, postavením národních výborů nebo nad budoucím osudem průmyslových konfiskátů.

Mohlo by se tedy zdát, že se v této době do Československa vrací *normální* politické poměry s existencí a artikulací různých názorů a koncepcí. Vznikající konflikty však byly řešeny obvyklými prostředky jen částečně — po volbách přetrvávala silná tendence tyto konflikty zhruba do léta 1947 vytěsňovat, nebo je naopak, v měsících následujících, absolutizovat.

Významným rysem projevujícím se v politickém provozu třetí republiky byly zejména právě po volbách střety mezi institucemi. Od léta 1946 se proti sobě několikrát ocitly parlament a vláda, které svedly například na počátku podzimu tohoto roku soubor o právo připravovat novou ústavu nebo o podobu a způsob předkládání několika důležitých zemědělských zákonů na přelomu let 1946 a 1947.

25 J. KABELE, *Z kapitalismu do socialismu*, s. 208–209.

Parlament jako orgán ztělesňující v systému stranické a parlamentní demokracie legitimitu ztrácel v poválečném Československu svoji výlučnost, neboť přestával být chápán jako jedinečný prostředek k vyjádření vůle lidu. Ta se podle tehdy rozšířeného přesvědčení projevovala i jinými způsoby. Parlament a jeho kroky musel být neustále poměřován s těmito jinými projevy. Moc a postavení parlamentu se vyrovnávaly jinými institucemi se stejnou, případně i silnější legitimitou, která se odvozovala z morálních nebo historických zdrojů. Takovými jeho konkurenty se stávaly národní výbory nebo jednotná odborová organizace. Jejich prostřednictvím se vytvářel tlak zezdola, mobilizovaly se masy a razily se tak nové cesty uplatňování politického vlivu. Názorným příkladem mohou být vášnivé kontroverze kolem zákona o revizi pozemkové reformy v létě 1947. Na jeho urychlené přijetí naléhaly rolnické deputace docházející do budovy Národního shromáždění. Nekomunistické strany takový postup kritizovaly kvůli porušování jednacího řádu, přičemž navíc připomínaly, že deputace jsou uměle sestavované a že se mezi jejich členy často nenacházejí vůbec žádní zemědělci. Naproti tomu komunisté deputace hájili jako přirozený projev lidové demokracie a vyjádření vůle zemědělského lidu.

Ve specifických podmínkách poválečné lidové demokracie založené na Národní frontě lze ovšem pozorovat náznaky toho, jako by se parlament, respektive jeho část, stával náhražkou opozice. Patrné to začalo být na výše zmíněných událostech. Nekomunistické strany využívaly parlamentní půdu k formulaci stanovisek nebo k úpravě návrhů, s nimiž se nedokázaly prosadit ve vládě. Strany, které ve vládě neměly převahu, se pokoušely prostřednictvím parlamentních postupů a orgánů v rámci možností měnit vládní návrhy. Součástí politické praxe se tak poněkud paradoxně stávaly parlamentní souboje zástupců stran týkající se témat, nad nimiž se předtím shodli ve vládě. Komunisté takový postup interně i veřejně vehementně kritizovali. Nejvyšší představitelé strany vysvětlovali poslancům a dalším členům, že se musí orientovat především na vládu a obecně na exekutivu, nikoliv na parlament, ve kterém odmítali spatřovat orgán klasické parlamentní demokracie s nedotknutelnou legitimitou oddělený od ostatních institucí. Parlament měl být naopak postaven pod tlak lidu, a právě v tom ležela podle komunistického vedení „podstata celého umění parlamentního, celé režie parlamentní“.²⁶ Upozorňovali na to, že od voleb se odehrávají pokusy vyvolat konflikt mezi mocí výkonnou a zákonodárnou a přenést těžiště skutečné moci z vlády do parlamentu namísto toho, aby, jak si stěžovali, tvořili soustavu spolupracujících orgánů, snažili se nyní někteří poslanci učinit z parlamentu nástroj boje proti vládě. Komunistická propaganda tak svým členům a sympatizantům předkládala nebezpečí, podle něhož se z parlamentu může stát místo, „kde pomocí starých koaličních a kuloárových praktik měl by být zvrácen lidově demokratický režim“.²⁷

Z parlamentu se stávala půda pro kritiku vlády také při diskuzích o zprávách ministrů. Od léta 1947 proběhla řada takových velmi ostrých rozprav. Podnětem k nim byla například zpráva ministra spravedlnosti o průběhu retribuční nebo zpráva ministrů vnitra, ministra výživy aj. Konflikty se viditelně prohlubovaly. Vzhledem k tomu

26 Národní archiv v Praze (dále NA), ÚV KSČ, fond Klub poslanců KSČ, a. j. 2, karton č. 1, schůze klubu 19. prosince 1946.

27 Tamtéž, a. j. 10, karton č. 1, zpráva o činnosti klubu poslanců KSČ.

bylo udržování vnější jednoty stále obtížnější. V její fasádě se postupně objevovaly trhliny, které již nebylo možné opravovat. Nešlo však pouze o nárůst počtu konfliktů, závažnější bylo, že se výrazně prohluboval jejich charakter. Krok za krokem byly překračovány hranice systému, jenž na přelomu let 1947–1948 dospíval k svým limitům. Jednota jako jeho základní konstitutivní rys přestávala všem stranám vyhovovat.²⁸

Od počátku roku 1948 můžeme jako nový prvek pozorovat delegitimizaci a morální diskvalifikaci protivníků. Již se nehledaly možnosti, jak poté, co byl nějaký střet ventilován, znovu obnovit elementární jednotu. Bylo nanejvýš zřejmé, že Národní fronta ve své dosavadní podobě faktické a teoreticky rovnoprávné koalice končí. Vytvářely se nové politické poměry, v nichž již nebyl prostor pro spolupráci a shodu klenoucí se nad rozdílnými politickými cíli i metodami.

Od války působil v české politice charakteristický tlak na hledání a udržování jednoty, a tím se přirozeně omezovaly podmínky pro autentické politické konflikty. Dlouho převládala tendence tyto konflikty řešit uvnitř systému, rozpor ovšem spočíval v tom, že lidová demokracie Národní fronty je vlastně oficiálně nepřipouštěla, a proto musely být poté, co pronikly na povrch, většinou rychle zahlazeny.

Zatímco se konflikty v rámci systému tlumily, existovaly však a byly podněcovány konflikty vnější. Jednalo se o pokračování boje proti nepřítelům národa a státu, kterými byli od počátku hlavně Němci, Maďaři a domácí zrádci. Proti těmto stál lid, přičemž jedním z podstatných rysů vývoje let 1945–1948 (a podobně i let pozdějších) byly diskuse a úvahy o tom, kdo je jeho součástí. Významná část původních aktérů systému lidové demokracie se totiž postupně přesouvala, resp. byla přesouvána mezi jeho odpůrce. Ti byli nejprve postihováni politicky, což znamenalo vytěsňování mimo Národní frontu, na mnoho z nich však posléze čekaly i právní postihy a kriminalizace.

RÉSUMÉ:

This paper focuses on the changing face of political culture in Czechoslovakia following the Second World War. It concludes that the basic features of Czech political culture evident since the creation of modern Czech civic politics continue to operate, i.e. primarily the quest for and maintenance of unity against external threats. As a result it was difficult for an opposition to form, as can very clearly be seen after 1945. Another long-term characteristic of Czech political culture was egalitarianism, which was bolstered at this time by several specific measures (e.g. nationalization and land reform). The question of relations with the pre-war republic were naturally dealt with in the restored state, which formally carried on from it, but at the same time all parties (albeit to varying extents of course) and most of the public agreed it was essential to get rid of the shortcomings involved. It was this need to rectify mistakes and overcome the weak aspects of the First Republic that brought about significant changes in political culture in the postwar "Third Republic", as well, of course, as the experience of war and the euphoria of liberation. The most prominent manifestation of this was the new conception of politics, which was not based on adherence to formal constitutional rules and mutual agreement between those involved. It was based on a joint effort to achieve goals of a strongly moral nature arising from historically unchanging laws. A new source of legitimacy was found, i.e. not compliance with the formal law, but with the will of the people and with irreversible social

28 Ch. BRENNER, *Zwischen Ost und West*, s. 430.

developments. Political culture also came to include discussion and consideration over whether or not Czechoslovakia belonged culturally to the East or the West, and it was within this framework that the National Front system was established. On the one hand this allowed for some limited pluralism involving organization and opinions, while on the other hand it set clear boundaries, excluding some subjects from public debate and not allowing an official opposition. This constellation had to be evident in the position of institutions and in the operation of the highest state bodies. The absence of an institutional opposition and the enforcement of unity within the National Front meant that other ways had to be found to formulate alternative approaches. This was the case, for example, at the National Assembly (in the plenum or at some of the committees) or in some of the press. However, those who declared such opinions stood a considerable risk, because instead of objective discussion, they faced a campaign to morally discredit them. Until February 1948 conflicts within the National Front were for the most part subdued and the fight was mostly waged against external enemies, but then as time went by attacks increased on some of the participants within the system itself. Criminal prosecution awaited some of them following the political persecution associated with their exclusion from the National Front.

Mgr. Jan Dobeš, PhD., působí na Katedře pomocných věd historických a archivního studia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, zabývá se dějinami správy, dějinami politického a společenského myšlení a dějinami historiografie (jan.dobes@ff.cuni.cz).